

تأثیر فرهنگ قرض الحسنه در جامعه

چکیده

جمیله موسوی^۱

قرض الحسنه از سنت‌های اسلامی و دیرینه ایست که قرآن مجید و معصومین علیهما السلام بر آن تأکید دارد و به واسطه همین سفارش‌ها و تأکیدات است که انسان‌های دین‌دار، این روش پسندیده را دنبال کرده‌اند و درصدد استفاده از برکات دنیوی و ثواب اخروی آن بوده‌اند. قرض الحسنه وام دادن به خداوند است و شخص مؤمن از وام دادن به خداوند احساس تردید نکرده است. قرض الحسنه آثار و نتایج بسیاری دارد، از جمله آثار اخروی قرض الحسنه؛ آمرزش الهی و پاداش چندین برابری است که خداوند در آیات قرآن بارها به آن اشاره کرده است و همچنین سیره ائمه معصومین هم بر این سنت نیکو تأکید کرده است. قرض الحسنه بر روح و روان خود شخص قرض دهنده نیز تأثیرات زیادی دارد. شخص قرض دهنده با انجام این عمل باعث پرورش روح سخاوت و بخشش و مساوات در خودش می‌شود. این عمل نیکو باعث ریشه‌کنی ربا از سطح جامعه می‌شود و باعث استحکام پیوندهای اجتماعی در سطح جامعه می‌گردد. هدف از انجام این پژوهش بررسی تأثیر فرهنگ قرض الحسنه در جامعه است و روش جمع‌آوری داده‌ها به شیوه اسنادی-کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: ایثار، خدمات اجتماعی، ربا، قرض الحسنه، وام

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه فاطمیه پاکدشت.

مقدمه

قرض الحسنه در نظام اخلاقی اسلام، دارای جایگاه والایی است و آثار اقتصادی، فرهنگی، فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی فراوانی دارد. قرض الحسنه سنت نیکویی است که اقتصاد را در خدمت عقیده می‌گیرد و نوعی ایثار محسوب می‌شود تا جایی که ثواب آن از صدقه و بخشیدن مال هم بیشتر گفته شده است. قرض الحسنه به عنوان رفتاری بر خواسته از تعالیم دینی، رفتاری ارزشی است که با توجه به فلسفه‌هایی که برای آن برشمرده شده، کارکردهای مؤثر و متعددی برای فرد و جامعه دارد. اساساً این سنت به لحاظ همین کارکردها و اثرات است که بر آن توصیه و تأکید شده است و نشانگر دیدگاه‌ها و نکته‌سنجی‌های دقیق اسلام است.

در آموزه‌های دینی بر توجه انسان‌ها به نیازها و گرفتاری‌های یکدیگر و تلاش برای رفع آن‌ها تأکید شده است. انسان نیکوکار با قرض دادن، فضیلت‌های اخلاقی همچون سخاوت و بخشش را در خود رشد می‌دهد و زمینه شکوفایی استعدادها و تکامل روحی خود را فراهم می‌سازد. درباره موضوع قرض الحسنه و آثار آن کتاب‌ها و مقالات بسیار زیادی نوشته شده است که می‌توان به کتاب احکام صندوق‌های قرض الحسنه نوشته جعفر ربانی اشاره کرد که در آن به موضوع قرض الحسنه و احکام مربوط به آن پرداخته است.

در این مقاله به بررسی تأثیر فرهنگ قرض الحسنه در جامعه می‌پردازیم. مبحث قرض الحسنه از این بابت حائز اهمیت است که این عمل نیکو در مقابل عمل ناپسند ربا قرار دارد؛ و گسترش این صفت پسندیده در میان افراد جامعه موجب ریشه‌کنی ربا از جامعه می‌شود و باعث به وجود آمدن روح مواسات و همدلی در میان افراد جامعه می‌گردد و فقر و اختلاف طبقاتی در میان مردم را نیز از میان می‌برد.

-+در این مطالعه بر آنیم تا مشخص کنیم که تأثیر قرض الحسنه بر جامعه چگونه است؟ از اهداف این پژوهش می‌توانیم به جایگاه قرض الحسنه در قرآن کریم و سیره ائمه معصومین بر تأکید به انجام این عمل و تأثیر آن بر تحکیم پیوندهای اجتماعی اشاره کنیم.

۱- مفهوم‌شناسی

در این مقاله ابتدا به مفاهیم لغوی واصطلاحی قرض الحسنه می پردازیم :

۱-۱- معنای لغوی؛ قرض واژه‌ای عربی است که معادل فارسی آن وام است.^۱ این کلمه در اصل به معنی قطع کردن و بریدن است. طبرسی فرموده: اصل آن بریدن با دندان است و وام را قرض می‌گویند چون شخص، جزئی از مال خود را قطع کرده به دیگری می‌دهد؛ به نیت اینکه خود مال یا بدل آن را بعداً بدهند. (اقراض) به معنای قرض دادن است؛ ماده اقراض در قرآن در همه‌جا درباره قرض دادن به خدا آمده و همه با وصف (حسناً) مقید شده است. اتفاق در راه خدا را، قرض دادن به خدا خوانده‌اند که از طرف پروردگار برگردانده خواهد شد و اشاره به حتمی بودن مزد آن دارد.^۲

واژه قرض از باب «قَرَضَ يَقْرِضُ» است و در بیشتر کتاب‌های لغوی به معنای قطع کردن یا بریدن معنا شده است. راغب در تعریف قرض آورده است: قرض نوعی بریدن است. همچنین به پیمودن از مکانی و یا عبور از مکانی قرض گفته می‌شود.^۳ علامه طباطبایی رحمه الله علیه نیز در تفسیر المیزان در توضیح واژگان، قرض حسن را به معنای قطع کردن می‌داند، بیشتر لغت شناسان و مفسران قرض را به معنای قطع کردن گرفته‌اند و مقراض را ابزار بریدن می‌دانند؛ چون از قرض به معنای بریدن گرفته شده است.^۴

۱-۲- اصطلاح‌شناسی؛ در کتاب الفقه علی المذاهب الاربعه برخی قرض را این‌گونه معنا کرده‌اند: (قرض به فتح قاف یعنی مالی که انسان آن را به دیگری می‌دهد و او مالک آن می‌شود) در همین کتاب از قول مذهب حنفی آورده‌اند: (قرض چیزی است که مثلی باشد که مثل آن دریافت شود؛ از این رو بر مثلیات صحیح است.)

^۱ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۲۳۹

^۲ آقا بابایی، جایگاه قرض الحسنه در اندیشه اسلامی و تفکر رضوی، ص ۲

^۳ راغب اصفهانی، مفردات قرآن کریم، ص ۶۶۶، (القرض ضرب من القطع و تجاوز قرضاً، کما سمي قطعاً)

^۴ بیگ محمدی، باران برکت، قرض الحسنه، هست ها و بایسته‌ها، ص ۸ و ۹

آیت‌الله‌العظمی خوئی رحمه‌الله می‌فرماید: (قرض تملیک مال است، به ازای اطمینان ظرف مقابل در ذمه که اگر قیمتی است، قیمت يوم القرض آن را پردازد^۱).

امام خمینی رحمت‌الله علیه در تعریف قرض می‌فرماید: {اینکه مالی را به ضمان، ملک دیگری می‌کنند در اینکه به عهده او باشد که خود آن مال، یا مثل، یا قیمت آن را پردازد} به تملیک کننده مَقْرَض و به قبول کننده ملک، مَقْتَرَض یا مُسْتَقْرَض گفته می‌شود. ایشان در تحریرالوسیله پس از تعریف غرض به ۱۹ مسئله در مورد قرض و احکام آن اشاره کرده و درباره مستحب بودن قرض دادن و وظایف متقابل قرض دهنده و گیرنده و نیز عین قرض و موضوع قرض و شرایط اضافی در قرض و برخی مسائل دیگر توضیح‌هایی آورده است.^۲

۱-۳- مناسبت میان معنای لغوی و اصطلاحی؛ بین معنای لغوی و اصطلاحی قرض

مناسبت وجود دارد شخصی که مالی را از دیگری قرض می‌گیرد به این معناست که مال او را از صاحبش جدا و قطع کرده است با این تفاوت که هر نوع قطع کردن را قرض اصطلاحی نمی‌گویند، زیرا صدقه و هبه نیز جدا شدن مال از صاحبش است. بلکه قرض آن نوع جدا کردن مال را از صاحبش گویند که شرط شود آن را برگرداند. لذا طبق تعریفی که در مجمع آمده بین معنای لغوی و اصطلاحی قرض جمع شده است.^۳

۱-۴- قرض در اصطلاح فقهی؛ امام فرموده‌اند: مالی که به ضمان ملک دیگری می‌کنند.^۴

تعریف امام در تحریرالوسیله برای قرض، جامع و کامل است و به این معناست که شخص، یعنی قرض دهنده، مالی را به ملک شخص دیگری دریاورد؛ یعنی تملیک مال به دیگری به این شرط که قرض گیرنده ضمان پرداخت آن را به عهده بگیرد که اگر عین آن مال قرضی موجود است، عین آن را پرداخت کند و یا اگر تلف شده اگر مثلی است، مثل آن را پرداخت کند و اگر قیمی است، قیمت آن را پرداخت کند. در تمام متون شرعی و دینی اعم از روایات و قرآن هر جا لفظ قرض آمده غالباً به همین معنای اصطلاحی فقهی است، مگر در مواردی که قرینه وجود دارد که مراد از قرض را، همان انفاق یا صدقه بدانند.^۵

^۱ جزیری، الفقه علی المذاهب الاربعه، ص ۳۰۳

^۲ بیگ محمدی، همان، ص ۱۱

^۳ پویان، پژوهشی در باب قرض الحسنه در اسلام، ص ۱۸

^۴ موسوی خمینی، تحریرالوسیله ج ۲، ص ۶۳۴، (هو تملیک مال لآخر بالامان بان یکون علی عهده ادائه بنفسها و بمثله او قیمته)،

^۵ پویان، همان، ص ۱۹

لفظ قرض در آیات قرآن نیز به همان معنای اصطلاحی گرفته می‌شود. لذا در کتب تفسیری معنای خاصی برای قرض بیان نشده است. به تعبیر علامه طباطبایی در المیزان (القرض معروف^۱)؛ که معنای آن روشن و شناخته شده است. اگر در شریعت لفظی بیاید و برای آن معنای خاصی نزد شارع ارائه نشود، معلوم می‌شود که مراد شارع از معنای آن لفظ همان معنایی است که عرف مردم عادی از آن فهمیده می‌شود. معنای قرض نیز به همین صورت است. از این جهت مرحوم علامه طباطبایی فرمود: همان معنایی که معروف و شناخته شده است در بین مردم و حتی افرادی که آگاهی از دین و شریعت ندارند معنای قرض را می‌فهمند. شیخ الاسلام طبرسی در تفسیر مجمع البیان معنایی که برای قرض می‌آورد به همان معنای اصطلاح فقهی است یعنی شخصی جزئی از مال خود را جدا کند و به دیگری بدهد به شرطی که آن دیگری عین یا مثل یا بدل آن را به صاحبش رد کند^۲.

۱-۵- قرض در اصطلاح حقوقی؛ در قانون مدنی ایران ماده ۶۴۸ ضمن استعمال واژه قرض، از آن چنین تعریف شده است: (قرض عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین، مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می‌کند که از طرف مزبور، مثل آن را از حیث مقدار و جنس و وصف رد نماید و در صورت تعذر ردّ مثل، قیمت یوم الردّ را بدهد). در این ماده قانون، هم به قرض، هم قیمی و قرض با کالا با پول نقد اشاره شده است^۳.

۱-۶- فرق بین قرض و دین؛ بین قرض و دین تفاوت وجود دارد. دین ثبوت مالی بر ذمه‌ی شخص دیگر است به سببی از اسباب که یکی از این اسباب قرض است و گاهی سبب این دین اجرت در اجاره یا مهر در نکاح و یا نفقه زوجه است؛ اما به این موارد قرض گفته نمی‌شود. پس هر دینی قرض نیست ولی هر قرضی دین است؛ زیرا قرض دینی است بر گردن قرض گیرنده که به قرض دهنده برگرداند. پس دین اعم از قرض است^۴.

۲- جایگاه قرض الحسنه در قرآن

عمل نیکوی قرض دادن، از امور مستحبی است که در قرآن و اسلام بر آن بسیار تأکید شده است. به طوری که در چهارده آیه از سوره‌های مختلف قرآن این موضوع همراه با انفاق و

^۱ طباطبایی، المیزان ج ۲، ص ۲۹۸

^۲ طبرسی، مجمع البیان، (القرض هو قطع جزء من المال بالاعطاء علی آن یرد بعینه أو یرد بمثله بدلاً منه)

^۳ آقا بابایی، همان، ص ۳

^۴ پوپان، همان، ص ۲۰

و قرض انجام می‌دهند کمتر به جمع کردن مال دنیا دل‌بستگی پیدا می‌کنند و با به کار انداختن سرمایه‌های راکد می‌توانند در اقتصاد جامعه اثرگذار باشند^۱

۸-۳- تقویت نظام اسلامی؛ کمک‌های مردمی به گروه‌های ضعیف و ایجاد زمینه مناسب برای رشد آنان و جلوگیری از پدید آمدن آفت‌های اجتماعی که در پی برنامه‌های زیربنایی و دست‌گیری از نیازمندان واقعی صورت می‌گیرد؛ به موفقیت حکومت می‌انجامد؛ بنابراین یکی از آثار مثبت قرض حسن در جامعه اسلامی تقویت حکومت اسلامی است. وقتی مشارکت مردمی در اقتصاد جامعه زیاد شود، مشکلات دولت و نظام نیز کمتر خواهد شد و این به معنای پشتیبانی مردم از نظام و دولت است.^۲

۸-۴- ریشه‌کنی ربا؛ یکی دیگر از آثار مهم اقتصادی قرض‌الحسنه ریشه‌کنی ربا از سطح جامعه است. باید توجه داشت که بر اساس آیات قرآنی و روایات اهل‌بیت عصمت علیهم‌السلام اعمال انسان‌ها چه خوب چه بد دو نوع عکس‌العمل دارد ۱- عکس‌العمل دنیوی و ۲- عکس‌العمل اخروی؛ یعنی اعمال و روحیات خوب مانند انجام عبادت‌ها، صداقت، امانت، عدالت، کمک به مردم و انفاق در راه خدا، در همین دنیا موجب عزت و عظمت و فراوانی نعمت‌ها و سلامت بدن و طول عمر و پدید آمدن رفاه در زندگی می‌شود. در عالم آخرت موجب رسیدن به نعمت‌های الهی و سعادت و ثواب اخروی می‌گردد؛ و بالعکس اعمال بد و ملکات ناپسند مانند ظلم، حق‌کنی، خیانت، رشوه، نفاق و ... باعث سختی در زندگی، سلب برکت، کوتاهی عمرها، شیوع بیماری‌ها در این دنیا، و موجب عذاب الهی در آخرت می‌شود؛ و بر همین اساس است که رسول اکرم رباخواری را باعث هلاکت جامعه معرفی می‌کند و می‌فرماید: هنگامی که خداوند در نتیجه اعمال بد مردم، اراده می‌کند در این دنیا آن‌ها را مورد مکافات قرار بدهد؛ (ربا) را به‌عنوان یک بلا در میان آن‌ها پدید می‌آورد و بدین‌وسیله سقوط و هلاکت جامعه و آن‌ها را فراهم می‌کند.^۳

در روایاتی که از اهل‌بیت عصمت و طهارت صادر شده ربا یکی از زشت‌ترین و بزرگ‌ترین گناهان معرفی شده است. (اکبر الکبائر) حضرت رضا می‌فرمایند: ربا از گناهان کبیره است و خداوند درباره آن وعده آتش جهنم داده است؛ و این روایت که (گناه یک‌درهم پول ربا از ۷۰ مرتبه زنا با

^۱ بیگ محمدی، همان، ص ۵۳

^۲ بیگ محمدی، همان، ص ۵۳

^۳ نوری همدانی، در رابطه با (ربا)، ص ۱۶، (إذا اراد الله بقوم هلاكاً ظهرَ فيهم الربا)

محارم خود در خانه خدا بزرگ‌تر و شدیدتر است) عبارتی است که هم در روایات مُسَلِّم شیعه و هم اهل تسنن آمده است.^۱

از آنجاکه ربا پیامدهای بسیار زیان بخشی برای جامعه دارد و با رواج آن سرمایه مردم در راه‌های ناسالم به کار می‌افتد؛ و پایه‌های اقتصاد که اساس اجتماع است سست می‌شود، رواج قرض‌الحسنه می‌تواند به‌خوبی از گسترش این آفت بزرگ اجتماعی جلوگیری کند. ربا سبب نابودی سرمایه‌های مردم می‌شود؛ و حرص گروهی را برای سودجویی بیشتر بر خواهد انگیخت؛ و این حرص و طمع سبب می‌شود که مردم سنت قرض را ترک کنند و به فرموده امام صادق (ع): ربا سبب ترک تجارت مردم می‌شود و آن‌ها را از حلال دور و به حرام نزدیک می‌گرداند و دیگر ضررها و زیان‌های ربا که بسیار است.^۲

در پایان باید به این نکته اشاره کرد که در روایات درباره سنت قرض‌الحسنه تأکید فراوان شده و حتی در بعضی از روایات اسلامی، ثواب و پاداش آن بیشتر از صدقه (کمک بلاعوض در راه خدا) ذکر گردیده است که سبب این موضوع شاید به این دلیل باشد که بسیاری از وام‌گیرندگان، آبرومندانی هستند که در عین نیاز شدید به وام حاضر به قبول کمک و بخشش بلاعوض نیستند؛ و آن را منافی حیثیت و شئون خود می‌دانند. برخلاف پذیرندگان کمک بلاعوض که به‌طور معمول دارای چنین وصفی نمی‌باشند. در عین حال اسلام برای حفظ حقوق وام‌دهندگان اجازه می‌دهد در مقابل وام (وثیقه کافی) از بدهکار دریافت کنند و در صورت امتناع بدهکار از پرداخت بدهی خود معادل آن را از وثیقه برداشته و بقیه را به صاحبش برگرداند. وام‌های بدون ربا (قرض‌الحسنه) علاوه بر اینکه کاری صد درصد انسانی و اخلاقی است، در جلب محبت و دوستی بین بردن عقده‌هایی که غالباً میان افراد کم‌درآمد و پردرآمد به وجود می‌آید؛ اثر عمیقی دارد؛ و این ساده‌ترین خدمت که افراد متمکن و پردرآمد می‌توانند در حق دیگران انجام دهند.^۳

^۱نوری همدانی، همان، ص ۲

^۲بیگ محمدی، همان، ص ۴۸

^۳مکارم شیرازی، اسلام در یک نگاه، ج ۱، ص ۹۱

نتیجه

این پژوهش با عنوان تأثیر فرهنگ قرض الحسنه بر جامعه نوشته شده است. ایمان مؤمنان یک بعدی نیست و در عبادت‌های شبانه و دعا و نیایش خلاصه نمی‌شود. بلکه از نظر مالی نیز باید وظیفه الهی خود را انجام داده و سهمی از مال خود را به محرومان و درماندگان اختصاص دهند، چه به صورت حقوق واجب، مثل خمس و زکات و چه به صورت احسان و ایثار چون صدقات، موقوفات، قرض الحسنه و انفاق در امور خیر. مؤمنان کمک‌های مالی به مستمندان را برای خود وظیفه اخلاقی و حق لازم می‌دانند و آن را به مقدار معین و با برنامه منظم و با رعایت اصول شرعی، جهت رفاه مال و تأمین آسایش محرومان اختصاص می‌دهند. بر اساس منطق قرآن، انسان نیکوکار با کمک به دیگران در اصل، ابتدا به خود کمک می‌کند. هر چند آثار مثبت این کار روحی بر قرض دهنده هم اثر می‌گذارد و احساس خوشایندی در وی نسبت به احسان کننده به وجود می‌آید. با این همه امروزه مسلمانان در عمل به این سنت نیکوی اسلامی از خود سستی نشان می‌دهند و قرض الحسنه آن گونه که شایسته است جایگاه خود را در جامعه اسلامی باز نیافته است. تلقی مردم از این سنت حسنه آن است که بیشترین سود در قرض الحسنه متوجه قرض گیرنده است ولی از نظر قرآن و احادیث؛ سفره قرض الحسنه بیش از این که برای قرض گیرندگان گسترش یافته باشد برای قرض دهندگان گسترده است زیرا بیشترین بهره را آنان از این رهگذر به دست می‌آورند.

پیشنهادهای تحقیق عبارتند از:

پیشنهادهای کاربردی: ۱- برگزاری همایش‌های نقد و بررسی آثار و پیامدهای قرض الحسنه در جامعه ۲- تشویق مردم برای راه انداختن صندوق های قرض الحسنه خانوادگی به دلیل شناختی که در بین افراد خانواده وجود دارد و بر خلاف بانکها نیازی به ضامن و کاغذبازی های مرسوم بانکی ندارد

پیشنهادهای پژوهشی: ۱- تحقیق و بررسی در مورد کارآیی صندوق های قرض الحسنه ۲- مقایسه صندوق قرض الحسنه با اخذ وام های بانکی

فهرست منابع

* قرآن

فهرست کتابها

۱. آقا بابایی، مهدی، جایگاه قرض الحسنه در اندیشه اسلامی و تفکر رضوی، بی‌جا، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، بی‌تا
۲. -----، راهکارهای احیای قرض الحسنه در جامعه اسلامی، بی‌جا، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، بی‌تا
۳. بیگ محمدی، جواد، باران برکت (قرض الحسنه، هست‌ها و بایسته‌ها)، قم، دفتر عقل، ۱۳۸۶
۴. ابن بابویه قمی، ابوجعفر محمد بن علی (شیخ صدوق)، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ترجمه: محمدرضا محلاتی، بی‌جا، نسیم کوثر، چاپ اول، ۱۳۸۲
۵. -----، من لا یحضره الفقیه، ترجمه: محمدجواد غفاری، بی‌جا، نشر صدوق، چاپ اول، پاییز ۱۳۶۷
۶. پویان، مرتضی، پژوهشی در باب قرض الحسنه در اسلام، بی‌جا، چاپ و نشر بین‌الملل، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۹۳
۷. جزیری، عبدالرحمان، الفقه علی المذاهب الاربعه، بیروت، لبنان، دارالکتب العلمیه، بی‌تا
۸. حقانی زنجانی، حسین، نظام اخلاقی اسلام، بی‌جا، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۳
۹. دهقان، اکبر، یکصد و پنجاه موضوع از آیات قرآن و احادیث اهل بیت، بی‌جا، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ سوم، بهار ۱۳۸۶
۱۰. راغب اصفهانی، حسین ان محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، بی‌جا، مرکز تحقیقات رایانه-ای قائمیه اصفهان، بی‌تا
۱۱. ربانی، جعفر، احکام صندوق‌های قرض الحسنه، بی‌جا، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، بی‌تا
۱۲. زمانی، مصطفی، اسلام و خدمات اجتماعی، بی‌جا، پیام اسلام، بی‌تا
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، مترجم: احمد بهشتی، تصحیح و تنظیم: موسوی دامغانی، نشر تهران فراهانی، بی‌تا
۱۴. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، بی‌جا، دارالکتب الاسلامیه، بی‌تا

۱۵. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، بی‌جا، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۷۵
۱۶. قرائتی، محسن، تفسیر نور، بی‌جا، مرکز فرهنگی درس‌هایی از تهران، تابستان ۱۳۹۰
۱۷. کلینی، محمدبن یعقوب، شرح فروع الکافی، مترجم: آیت‌الله شیخ محمدباقر کمره‌ای، بی‌جا، انتشارات اسوه، چاپ سوم، بی‌تا
۱۸. لطیفی پاکده، لطفعلی، اسلام و روابط بین‌الملل، بی‌جا، انتشارات زمزم هدایت، بی‌تا
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، اسلام در یک نگاه، بی‌جا، انتشارات علی بن ابی طالب، چاپ چهارم، ۱۳۷۸
۲۰. موسوی خمینی، روح‌الله، تحریرالوسیله، مترجم: علی اسلامی، بی‌جا، دفتر انتشارات اسلامی، بی‌تا
۲۱. مدرسی، محمدتقی، تفسیر هدایت، مترجم: احمد آرام، بی‌جا، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۷
۲۲. مازندرانی، محمدبن صالح، شرح فروع الکافی، محقق و مصحح: محمدجواد محمودی و محمدحسین درایتی، بی‌جا، دارالحديث لطباعه و النشر، چاپ اول، ۱۴۲۹ ق
۲۳. نوری همدانی، حسین، در رابطه با ربا، بی‌جا، پارسیان، بی‌تا

سایت‌های اینترنتی

۱. سایت ای‌کنا، تاریخ انتشار اسفند ۹۵ www.IQNA.ir
۲. سایت حوزه نمایندگی ولی فقیه، www.nrhelal.ir
۳. سایت ویکی فقه، www.wikifegh.ir